

Ramazan QAFARLI,

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Folklor İnstitutunun “DƏDƏ QORQUD” şöbəsinin müdiri,
“DƏDƏ QORQUD” elmi jurnalının baş redaktoru,
filologiya elmləri doktoru, professor*

TÜRK DASTANLARININ DÜNYA MƏDƏNİYYƏTİ TARİXİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Dünya xalqlarının qədimliyini, ilkinliyini təsdiqləyən faktlardan biri epos-dastan ənənəsinin mövcudluğu, xüsusilə onların şifahi mətninin qədim və orta əsrlərdə yazı yaddaşına köçürülməsi, söz ustaları tərəfindən nəzmə çəkilməsi və mədəniyyətin sonrakı çağlarındakı ədəbi-bədii nümunələrdə bu əsərlərin izlərinin qorunub saxlanması hesab olunur. Bu mənada Türk **dastan ənənəsinin, epos**

düşüncəsinin dünya mədəniyyəti xəzinəsində tutduğu mövqeyi, yeri müəyyənləşdirmək üçün başqa xalqların epos və eposdan törəyən yazılı abidələrini qatmaqla **3 min illik zaman xətti üzrə inkişaf** xronikasını göstərən cədvəl tərtib etmişik.

Ümumiyyətlə, *şumerlərin “Bilqamış”, hindlilərin “Mahabharata”, “Ramayana”, yunanların “İliada” və “Odisseyə”, midiya-iranlıların “Avesta”, farsların “Şahnamə”, Azərbaycan türklərinin “Xəmsə”, ingilis-saksonların “Beovulf”, britaniyalıların “Robin Qud”, fin-uqorların “Kalavela”, slavyanların “İqor polku haqqında dastan”* kimi şifahi epos və yazılı abidələri daxil olmaqla bütün sivil ölkələr üzrə dünya mədəniyyəti xəzinəsində vur-tut **110** əsər diqqəti özünə cəlb edir.

Eramızın II minilliyində Türkün bir-birinin ardınca qüdrətli imperiyalar yaratması, Avro-Asiyanın yarısını qılıncı və ağılı ilə idarə etməsi, iki dəfə xaç yürüşünün Şərqə doğru irəliləyişinin qarşısını alması Gündoğandan Günbatana qədər olan böyük ərazilərdə yaşayan xristianlar və büt-pərəstlər arasında **Türk qorxusu** yaratmışdı. Bu səbəbdən də dünyada onları **vəhşi, mədəniyyətsiz, qantökən** xalq kimi tədqim etmək ənənəsi yaranmışdır. Lakin epos və yazılı abidələrin **Zaman xəttini göstərən cədvələ** diqqət yetirəndə tamamilə başqa mənzərənin şahidi oluruq.

Dünya xalqlarının mədəniyyət xəzinəsində yer alan **110 epos və yazılı abidəsi içərisində 19 möhtəşəm əsər Türkcə** məxsusdur. Bir cəhət maraqlıdır, bir neçə əsrlər boyu yaçasa da, **“İliada”** və **“Odisseyə”** Yunanıstanın, **“Beovulf”, “Robin Qud”** Britaniyanın sərhədlərindən kənara çıxmamış, Türkün isə, təkcə **“Koroğlu”** dastanını xatırlamaq kifayətdir ki, Bessarabiyadan, Moldovadan başlamış, Çinə, Ərəbistana qədər yayılmışdır. **Türkün Molla Nəsrəddini** daha irəli getmiş, şərqli-qərblə 26 ölkədə yaşayan dini, dili ayrı xalqların milli yumor qəhrəmanına çevrilmişdir. **Əfəndi, Nəsrəddin Hoca** kimi Türkiyədən Ərəbistana, Yunanıstana və digər Avropa ölkələrinə, güneyli-şimalı Azərbaycanca **Molla Nəsrəddin** olaraq bütün Qafqaza, Moldıvaya, Ukraynaya, Özbəkistaanda Nəsrəddin xocası adı ilə yaranan lətifə qəhrəmanı isə bütün Orta Asiyayaya, Çinə, Yaponiyaya qədər yayılıb şöhrətlənmişdir. Deyin görək, mədəni Avropada, xristian aləmində, onların epik düşüncəsində belə folklor qəhrəmanları varmı?..

Təsadüfi deyil ki, XX əsrin 40-cı illərində məhz Türkün yaratdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qüdrəti Mikoyan, Stalin kimilərini qorxutmuş və bu əsər **represiya qurbanları** sırasına daxil edilmişdir. Azərbaycanın görkəmli filosofu Heydər Hüseynov 19-cu əsr Azərbaycan fəlsəfi fikrinin qaynağı kimi “Dədə Qorqud”dan bəhs açdığına görə məhv edilmiş, türkmən alimi, “Koroğlu” eposunun böyük tədqiqatçısı akademik A.Karriyev isə “Dədə Qorqud”u təbliğ etdiyinə görə 10 il həbs cəzasına məhrum edilmişdir. Ancaq dünya xalqlarının heç bir qədim yazılı epik əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud”da qoyulduğu şəkildə **humanizm, vətənpərvərlik, yurd, torpaq sevgisi, insana qayğı və ailə-əxlaq məsələlərinə** yer verilməmişdir. Təkcə bu gün dünyanın hər yerində aktual olan **gender probleminin** “Kitab”da ən azı 1500 il əvvəl qoyuluşunu xatırlamaq kifayətdir. Qadın ailədə kişilərlə eyni hüquqdadır, hətta bəzi məqamlarda onlardan təbiri olmasına, mərdliyinə, dəyanətinə, sevgidə sadıqlığına görə üstün göstərilir. Əgər oğuz igidləri elliklə öz yurdlarının sərhədlərini qoruyurdusa, düşmənlə mübarizə aparırdısa, bunun harası pantürkizmdir?

Türk əvvəl **qopuzu**, sonra **dəmiri – qılıncı, nizəni, qalxanı, oxu, yayı** kəşf etmişdir. At belinə qalxmamışdan, **arabanı, təkəri** düzəltməmişdən qabaq ağacdən **musiqi aləti** qayırmış, dizlərini büküb oturaraq ozan nəğmələrini, nəsihətlərini dinləmişdi. Silah oynadan ərənlərdən əvvəl söz ustaları doğulmuşdu. Ona görə də oğuznamələrdə **Qorquddan, Uluq Türükdən** müdriki və yaşlısı nəzərə çarpmır.

ŞİFAHİ EPOSLARIN VƏ YAZILI ABİDƏLƏRİN YARANMASININ
TARİXİ XRONOLOGİYASI

ÜÇ MİN İLLİK ZAMAN XƏTTİNDƏ

Eposlar, dastanlar, kurtizan ədəbiyyatı, trubadur – trubelər, minnezingerlər

XIX - XIII əsrlər

ZAMAN	EPOSLAR, DASTANLAR	KURTİZAN ƏDƏBİYYATI	TRUBA- DURLAR	TRUBER- LƏR	MİNNEZİN -GERLƏR
XIX əsr	«Laçplesis», 1888 (Latviya) «Kalevipoeq», 1857-61 (Estoniya) «Kalevala», 1835-36 (Finlyandiya) «Manas», XIX ə. II yarısı (Qırğızstan)	«Idylls of the Kings» (Alfred Tennyson), 1859-85 «Sir Tristrem» (Sir Walter Scott), 1804			
XVIII əsr	«Olyantay» (Peru, Boliviya) “Şəhriyarın dastanı” (Azərbaycan)				
XVII əsr	«Koroğlu», 17-18-ci əslər (Türkiyə, Azərbaycan, Özbəkistan və b.)				

XVI əsr	«Luziad», 1572 (Portuqaliya)	«Fairie Queene» (Edmund Spenser) 1590 «Əsir Yerusalim» (Lope de Veqa) «Azad Yerusalim» (Torkvato Tasso), 1580 «Qəzəbli Roland» (Ariosto), 1576			
XV əsr	«Canqar» (kalmık eposu)	«Aşiq Roland» (Matteo Boyardo), 1495 «Morte diArthur» (Thomas Malory), 1470			
XIV əsr	«Alpamış», 14-17-ci əslər (Özbəkistan, Qazaxstan)	«Sir Gawayne and the Greene Knight» 1390 «Parzifal» (Claus Wisse), 1331 «Sir Launfal» (Thomas			

		Chestre), 1320			
XIII əsr		«Perceval» (Lodewijk van Velthelm), 1250			
		«Percevals saga», 1250 «Erex saga» «Ivens saga», 1230-40			
	«Böyük Edda», 1250 (Skandinaviya)	«Roman de Grael», 1230		Richart de Fournival (? XIII vek)	
	«Nibelunqlar haqqında nəğmə», 1200 (Almaniya)	«Tristan» (Gottfried von Strassburg), 1210	Folquet de Marselha (um. 1231)	Adam de la Halle (1255-1288)	Niedhart von Reuenthal (1219-1246)
	«Kudrun» (Almaniya)	«Wigalois» (Wirnt von Gravenberg), 1204-1210	Sordel (...1200- 270...)	Colin Muset (1234-1254)	
«Pələng dərisi geymiş pəhləvan» (Gürcüstan)	«Iwein» (Hartmann von Aue), 1202		Thibault IV (1206-1253)		
		«Tristan» (Ulrich von Turheim), 1200- 1300			
		«Lanzelet» (Ulrich von Zatzikhoven), 1194-1210			

XII - XI əsrlər

ZAMAN	EPOSLAR, DASTANLAR	KURTİZAN ƏDƏBİYYATI	TRUBA- DURLAR	TRUBER- LƏR	MİNNEZİN -GERLƏR
1190	«Sid haqqında nəğmə» (İspaniya)	«Brut» (Layamon), 1190 «Perceval» (Chretien de Troyes), 1190 «Erec» (Hartmann von Aue), 1190	Gaucelm Faidit (...1185- 1220...)		
XIII əsr 1180	«Oğuz kağan» (Uyğur eposu) «Xəmsə», XII əsr (Azərbaycan)	«Le Bel Inconnu» (Renart de Beaujeu), 1185-90	Arnaut Daniel (...1180- 1203...) Peire Vidal (...1183- 1204...) Peire Cardenal (1180- 1278)	Chatelain de Coucy (1186-1203) Guiot de Provins (ok.1206)	Albrecht von Johannsdorf (1180-1209) Heinrich von Morungen (? –1222) Heinrich von Veldeke (XII vek)
1170	«Roland haqqında nəğmə» (Fransa)	«Tristan» (Eilhart von Oberge), 1170 «Eneit» (Heinrich von Veldeke), 1175- 86	Guiraut de Bornelh (1165- 1211)	Blondel de Nesle (1175-1210) Gautier de Coincy (1177-1236)	Dietmar von Eist (XII vek) Wofram von Eschenbach (1170-1220) Walter von der Vogelweide (1170-1230)

1160		Les lais de Marie de France, (1160-80) «Cliges», «Lancelot», «Yvain», «Erec», «Tristan» (Chretien de Troyes), 1165-76	Bertran de Born (1159-1215) Comtessa de Dia (ok.1160)	Chretien de Troyes (1160-1190) Gace Brule (1165-1212)	Heinrich VI (1165-1199) Hartmann von Aue (1165-1215)
1150		«Roman de Brut» (Wace), 1155	Peire diAlvernha (...1150-80...) Raimbaut diAurenga (...1150-1173...) Raimbaut de Vaqueiras (...1155-60...)	Richart I (1157-1199) Conon de Bethune (1155-1220)	Der von Kurenberg (1150-1170) Friedrich von Hausen (1150-1190) Reinmar von Hagenau (1150-1210)
1140			Bernard de Ventadorn (1147-70) Cercamon (...1135-45...)		
1130		«Historia Regum Britanniae» (Geoffrey of Monmouth), 1136	Marcabru (...1130-1140...)		

1120			Jaufre Rudel (...1125-1148...)		
1110	Bilinlər, 11-16-ci əsrlər. (Rusiya)				
1100			Guilhem de Peiteus (1071-1126)		
1000	«Şahnamə», 1010 (İran)				

E. ə. X əsr - e. ə III minillik

ZAMAN	EPOSLAR, DASTANLAR				
X əsr	«Beovulf» (İngiltərə)				
IX əsr					
VIII əsr	Orxon-Yenisey daş kitabələri (Göy türklər)				
VII əsr	«Kitabi Dədə Qorqud» VI-VII əsr (oğuz-türk eposu, Azərbaycan)				
VI əsr	«Əsli və Kərəm» (Azərbaycan, Türkiyə,				

	türkmən, özbək və b.)				
V əsr					
IV əsr					
III əsr					
II əsr					
I əsr					
b. e./ b. e. ə.					
E.ə. I əsr	«Eneida» (Qədim Roma)				
E.ə. II əsr					
E.ə III əsr	«Yurdu tərk etmə» eposu (Qədim türk)				
E.ə IV əsr	«Alp-Ər Tonqa» (Qədim türk)				
E.ə V əsr	«Mahabharata», «Ramayana» e. ə. 5-ci əsr – b. e. 5-ci əsri (Hindistan)				
E.ə VI əsr	«Ərgənəqon» (Qədim türk)				
E.ə VII əsr	«İliada», «Odiseya» (Qədim Yunanistan)				
E.ə VIII əsr					

	«Dəli Domrul» (Qədim türk)				
	«Basat və Təpəgöz» Qədim türk)				
	«Bamsı Beyrək» Qədim türk)				
E.ə IX əsr	»Avesta» (Midiya-İran- Azərbaycan)				
E.ə X əsr	«Yaradılış» (Qədim türk)				
II min- illik	Misir ehram mətnləri				
E. ə. II- III min- illiklər	Gil lövhələr, «Bilqamış» (Şumer)				

**“Türk uşaqları əcdadını tanıdıqca,
ona sahib çıxdıqca, yenə çox böyük
işlər görəcəklər. Mədəniyyət üfünədə
yeni günəş kimi parlayacaq və tarix
səhifələrini yenə türk adı ilə
yazacaqlar».**

Mustafa Kamal Atatürk